

על הניסים

איתא בשבת (כד, א) איבעיא להו מהו להזכיר של חנוכה בברכת המזון, כיון דמדרבנן הוא לא מדכרינן, או דילמא משום פרסומי ניסא מדכרינן. אמר רבא אמר רב סחורה אמר רב הונא אינו מזכיר ואם בא להזכיר מזכיר בהודאה, רב הונא בר יהודה איקלע לבי רבא סבר לאדכורי בבונה ירושלים, אמר להו רב ששת כתפלה מה תפלה בהודאה אף ברכת המזון בהודאה.

למה לא שאלו על תפילה

נחלקו רש"י ותוס' למה הגמ' לא דנה על תפילה אם אומרים על הניסים. רש"י כתב בתפלה פשיטא לן, שהרי להלל ולהודאה נקבעו, כדאמרינן לעיל. ר"ל שזה לשיטתו לעיל (כא, ב) דאמרינן "לשנה אחרת קבעום ועשאו ימים טובים בהלל והודאה", ופרש"י לא שאסורין במלאכה, שלא נקבעו אלא לקרות הלל ולומר על הניסים בהודאה.

והא דפשיט"ל יותר בתפילה הוא משום דתפילה הוי חוב גמור ואילו ברכה"מ אינו חוב אא"כ אכל. אמנם בתוס' פירשו בע"א וז"ל בתפלה פשיטא ליה דמזכיר משום דתפלה בצבור הוא ואיכא פרסומי ניסא, אבל בבהמ"ז שבבית ליכא פרסומי ניסא כולי האי. מבואר בדבריו שגדר חיוב אמירת על הניסים הוא מטעם פירסומי ניסא ולא מטעם הודאה.

ויש לדייק מדברי הגמ' כתוס' שהרי אמרינן "או דילמא משום פרסומי ניסא מדכרינן", מבואר שיש באמירת על הניסים משום פ"נ.

איפה מזכירים עה"נ בברה"מ

ובהמשך הגמ' מביא שרב הונא בר יהודה איקלע לבי רבא סבר לאדכורי בבונה ירושלים, אמר להו רב ששת כתפלה מה תפלה בהודאה אף ברכת המזון בהודאה. פרש"י מה תפלה בברכת הודאה - דהא כולה מילתא דחנוכה עיקרה להודאה נתקנה. אבל תוס' כ' מזכיר בהודאה - דעל הניסים הודאה היא ולא תפלה. משמע שאין הפשט שבפעם מקומו הוא בהודאה אלא משום שיש בו נוסח של הודאה אין מקומו בתפילה. והוא לשיטתו שעצם המחייב הוא פרסומי ניסא ולכן שייך לאומרו גם שמודים או בבונה ירושלים, אבל היות ויש כאן נוסח של הודאה יותר מתאים לאומרו בהודאה.

אבל לרש"י יותר פשוט למה אומרו בהודאה משום שעיקר מקומו הוא בהודאה שכך תיקנו את מהות החג להודות ולהלל.

שיטת הרמב"ם

הרמב"ם אינו מזכיר אמירת על הניסים בהל' חנוכה, ורק בהל' תפילה (ב, יג) כתב וז"ל בחנוכה ובפורים מוסיפין בהודאה על הניסים, שבת שחלה להיות בחנוכה מזכיר על הניסים במוסף כמו שמזכיר בשאר תפלות. והל' ברכות (ברכות ב, ו) כתב וז"ל בחנוכה ובפורים מוסיף באמצע ברכת הארץ על הניסים כדרך שמוסיף בתפלה, ויום טוב או ראש חדש שחל להיות בשבת מזכיר רצה והחליצנו תחילה ואח"כ יעלה ויבא, וכן ראש חדש שבת שחל להיות בשבת מזכיר על הניסים בברכת הארץ ורצה והחליצנו ויעלה ויבא בנחמה. מזכירו.

ומזה דייק בספר חנוכה ומגילה שס"ל להרמב"ם שגדר אמירת על הניסים הוא בתורת הזכרת מעין המעורר כמו יעו"י ורצה. ולכן מקומו הוא בהל' ברכות ותפלה ולא בהל' חנוכה, ודלא כרש"י ותוס'.

והא דלא פירש בדברי הגמ' שקבעום להודות ולהלל כרש"י, י"ל שאולי היה לו גירסא אחרת. דהנה כ' הרמב"ם (מגילה וחנוכה ג, ג) וז"ל ומפני זה התקינו חכמים שבאותו הדור שיהיו שמונת הימים האלו שתחלתן מליל חמשה ועשרים בכסלו ימי שמחה והלל. משמע שגירסא שמחה במקום להודות.

ראש חודש טבת שחל בשבת

כ' הרמב"ם (ברכות ב, ו) חנוכה ובפורים מוסיף באמצע ברכת הארץ על הנסים כדרך שמוסיף בתפלה, ויום טוב או ראש חדש שחל להיות בשבת מזכיר רצה והחליצנו תחילה ואח"כ יעלה ויבא, וכן ראש חדש טבת שחל להיות בשבת מזכיר על הנסים בברכת הארץ ורצה והחליצנו ויעלה ויבא בנחמה.

ותמה בקונטרס הנ"ל מה חידוש חידש הרמב"ם שגם בר"ח טבת בשבת אומר עה"נ בברכת נודה לך. ותי' ע"פ דברי האו"ח שכ' וז"ל (הלכות חנוכה אות כב) וכן בברכת הארץ מזכירין של חנוכה ושל שבת ור"ח מזכירין בבונה ירושלים ואף על גב דתדיר ושאינו תדיר קודם כיון דתקנו להזכיר של חנוכה בברכת הארץ שהיא קודם בונה ירושלים התקנה לא זזה ממקומה. א"כ י"ל שזה כוונת הרמב"ם, שה"א שיאמר עה"נ בברכת בונה ירושלים משום דתדיר קודם, קמ"ל. ומוסיף א"כ מוכח שס"ל להרמב"ם שגדר אמירת עה"נ אינו אלא הזכרת מעין המעורע, גאם כרש"י שהיו חיוב הודאה, מה ה"א לומר תדיר.

ודבריו מרפסין איגרא, שהרי כדי לומר תדיר לא צריך שיהיה אותו דבר, וכמו שדנו הפוסקים האם נ"ח קודם למעריב, או"ד מעריב קודם משום תדיר. אבל נראה שהוא צדק אבל לא מטעמיה. דלפי רש"י שעיקר דינו הוא הודאה א"כ מקומו הוא בהודאה. א"כ אין ה"א שמחמת תדיר ידחה עה"נ מעיקר מקומו, אבל לפי הרמב"ם שאין כאן אלא הזכרה מעין המעורע, אז אע"פ שקבעו אותו בהודאה משום שלשונו הוא הודאה כמו שכ' התוס', אבל היה ה"א שמחמת תדיר יאמר אותו בברכת בונה ירושלים, קמ"ל שכיון שתיקנו אותו בברכת נודה לא זז ממקומו.

אמירת עה"נ בפורים

יש לדון לגבי עה"נ שאומרים גם בפורים. דהנה הגמ' דנה לגבי ברכה"מ של חנוכה, והבאנו דברי רש"י שבתפילה פשוט משום להודות ולהלל, וק' א"כ בפורים דליכא תקנה "להודות" היה מקום להסתפק אולי אין חיוב לאומרו גם בתפילה. ואם כנים הדברים אז גם למסקנא אין חיוב לאומרו כמו בחנוכה שאין חיוב לאומרו בברכה"מ, אלא שאם רוצה אומרו בנודה.

להלכה

אמנם בשו"ע (או"ח תרפב, א) כתוב כל שמונת ימי חנוכה אומר על הניסים בבה"מ בברכת הארץ, ובתפלה בברכת מודים, ולא הזכיר שיש הבדל בין תפילה דהוי חוב, לברכה"מ שאינו אלא רשות. וצ"ע שבגמ' כתוב שאינו אלא רשות.

והנה לכ' מקור השו"ע הוא ברמב"ם (ברכות ב, ו) דמשמע שיש חיוב, וז"ל בחנוכה ובפורים מוסיף באמצע ברכת הארץ על הנסים כדרך שמוסיף בתפלה. וכבר תמה עליו הלח"מ דבפרק במה מדליקין (כד, א) לא אמרו אלא אם בא להזכיר מזכיר, משמע דהרשות בידו ואין כתב רבינו חיובא. ותי' דבירושלמי אמרו דכשלא הזכיר על הנסים דחיובא חוזר, וכמו שכתב ההגהות מיימוני. ורבינו לענין חוזר לא רצה לפסוק כירושלמי, כיון דלגמ' דידן הוי רשות ההזכרה אם כן החזרה הוי ברכה לבטלה, ולא שבקינן גמרא דידן ועבדינן כירושלמי, אבל לענין חיוב ההזכרה פסק כירושלמי משום דאפילו לגמרא דידן אין כאן איסור דהרי קאמר דהוי רשות, ואם כן ראוי להחמיר כירושלמי, והוא טעם נכון.

שיטת הראב"ה שיש חיוב לאומרו בברכה"מ

אמנם מצינו בראב"ה (סי' תקסג) שכתב שאם שכח שחייב לחזור ולברך. וז"ל ונראה בעיני שאם שכח ולא התפלל על הניסים בחנוכה ופורים ... דתניא בפרק במה מדליקין ימים שיש בהן קרבן מוסף וכו' ואם לא אמר מחזירין אותו ימים שאין בהן קרבן מוסף כגון תענית וכו' ואומר מעין המאורע בשומע תפלה ואם לא אמר אין מחזירין אותו ... שוב מצאתי בתוספתא ובירושלמי בפרק שלשה שאכלו בהדיא כדברי זה הכלל ימים שיש בהם מוסף וכו' ושאין בהם מוסף כגון חנוכה ופורים וכו' עד ואם לא אמר אין מחזירין אותו.

ותו גרסינן התם טעה ולא הזכיר של ראש חודש בברכת המזון אין מחזירין אותו מפני שאפשר לו בלא אכילה, הדתמר בראש חודש אבל בשבתות וימים טובים וחנוכה ופורים שאי אפשר לו בלא אכילה חוזר ומזכיר. פירוש דברים של עונג צריך לאכול כגון פת, אבל בראש חודש אפשר בפירות, ומיהו בתענית אסור, כדאיתא בפרק ראשון דראש השנה ובפרק שני דתענית.

ואע"ג דבפרק במה מדליקין איבעיא לן מהו להזכיר של חנוכה בברכת המזון, ופשטיה דאין להזכיר ואם בא להזכיר מזכירין, ומשמע דרשות הוא. ומיהו כיון דנהיגי עלמא להזכיר, וגם בירך על דעת להזכיר שויה עליה כחובה וחוזר. וראיה לי שפסק בהלכות גדולות דאפילו למאן דאמר תפילת ערבית רשות כיון שהתחיל להתפלל ושכח להזכיר של ראש חודש דחוזר דשוויה עליה כחובה, הכי נמי לא שנא.

וע"ע בראבי"ה (סימן קלא) וז"ל ובחנוכה ובפורים טעה ולא אמר על הנסים בתפלה אין מחזירין אותו, דהוה ליה ימים שאין בהם קרבן מוסף, כדאיתא בפרק במה מדליקין וגם בירושלמי דפרקין. ובברכת המזון מחזירין אותו אם פתח ברחם ה' וכו', דימי משתה ושמחה כתיב [בהו בחנוכה] ופורים. וצ"ע שרק בפורים כתיב משתה ושמחה, ואולי ס"ל כהרמב"ם שקבעום לשמחה והלל. אבל עדיין צ"ע שלא כתוב משתה א"כ ליכא חיוב סעודה.

על הניסים בברכת מעין שלש

איתא בשו"ע (או"ח רח, יב) מזכירין בה (בברכת מעין שלש) מעין המאורע בשבת וי"ט ור"ח, אבל לא בחנוכה ופורים.

וכתב המשנ"ב (ס"ק נט) בשם הגר"א דאפילו בבהמ"ז אינו מחוייב להזכיר מצד הדין רק מצד מנהגא, וכאן ליכא מנהג כלל ע"ז. וקשה שהרי כבר הבאנו שבשו"ע נפסק כהרמב"ם שיש חיוב לומר עה"נ, א"כ למה הקילו בברכת מעין שלש.

ויש עוד מקום שמבואר במשנ"ב שאין כאן אלא רשות, והוא בסימן קפח (ס"ק לג) לענין מי שאכל סעודה שלישית בשבת ונמשך למוצ"ש שהוא חנוכה, וז"ל אכן במו"ש לחנוכה ופורים אפילו אם גמר סעודתו בלילה אינו מזכיר של חנוכה ופורים רק של שבת לבד, כיון דבלא"ה הזכרה מעין המאורע דחנוכה ופורים אינו אלא רשות, כנ"ל בסימן קפ"ז ס"ד כ"כ המ"א ועוד הרבה אחרונים. ושוב ק' כנ"ל שמסתימת לשון השו"ע משמע שפסק דהוי חובה.

טעם מהר"ם משום דלא כתיב "נודה"

ובעיקר הנידון למה לא מזכירים עה"נ בברכת מעין שלש, עי' בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (דפוס פראג סימן ע) וז"ל ולהזכיר מעין המאורע בברכה א' מעין ג' בחנוכה ופורים ל"צ, דאפי' בבהמ"ז איכא למ"ד פ' במה מדליקי' (כ"ד ע"א) דאין מזכיר ואם בא להזכיר מזכיר בהודאה, אבל במעין שלש לא יעלה על לב איש כיון דליכא הודאה בברכה דמעין ג' אין מזכיר, דלא להזכיר מאורע בחנוכה ופורים אלא היכא דאיכא הודאה בתפלה.

היינו שהיות ותקנו לאומרו בהודאה, א"כ היות שבברכת מעין שלש לא מוזכר הודאה לכן אין לאומרו. ומוסיף האליה רבה שאף שאומרים ונודה לך וכו', היינו משום מעין החתימה ולא הוי הודאה בתפילה, וכיון שאין הודאה בתפלה לא נתקנה כלל.

כדבריו כתב המשנ"ב (תרפב, ב) וז"ל ובברכה מעין שלש בחנוכה ופורים אין מזכירין של חנוכה ופורים. והשער הציון (ס"ק ג) מציין לפרי מגדים בשם אליה רבה.

רק קיצור של ברכה

בשם הגרי"ז נאמר עוד תירוץ. והוא מק' עוד קושיא למה בברכת מעין שלש מזכירים שבת וי"ט אחרי "ובנה ירושלים", ואילו בברכה מ' מזכירים רצה ויעו"י לפני. ותי' שברכה אחת מעין שלש אינו אל קיצור של ברכות, לא הזכרות, ולכן היות והזכרת שבת וי"ט קובע ברכה לעצמו, דקיי"ל בשו"ע (או"ח קפח, ו) שאם שכח לומר רצה אומר ברוך אתה ה' אמ"ה שנתן שבתות למנוחה לעמו ישראל באהבה וכו' ברוך אתה ה' מקדש השבת. וכן ביום טוב מברך אשר נתן ימים טובים לישראל וכו'. וא"כ נמצא דמעיך הדין הזכרת שבת קובעת ברכה לעצמה בברכה מ"ז, ומשו"ה מזכירין שבת וי"ט בברכה א' מעין שלש שהיא ברכה מעין הברכות דברכה מ"ז. ומה"ט צוזכרים אותו רק אחרי "ובנה ירושלים" שרק אז קובע ברכה לעצמו. ולפי"ז מובן למה אין מזכירין עה"נ, דהזכרת עה"נ בחנוכה ופורים אינה אלא קיום הזכרה בעלמא, ואינה קובעת ברכה לעצמה ואינה חלק מברכה מ"ז, ומשו"ה אין מזכירין חנוכה ופורים בברכה אחת מעין שלש.

והא דנמנעו מלפרש כדברי מהר"ם מרוטנברג ראיתי תי' נפלא בספר ירח למועדים, די"ל שמהר"ם סובר כרש"י שהזכרת עה"נ אינו אלא מטעם הודאה, ולכן היות ולא הוזכר הודאה בברכת מעין שלש לא אומרים עה"נ, אבל לפי הרמב"ם שעיקרו מדין הזכרה מעין המעורע, א"כ אע"פ שתקנו לאומרו בנודה משום שהנוסח הוא של הודאה, אבל אין זה סיבה עיקרית, כמו שראינו שהיה ה"א לדחותו מברכת נודה משום דתדיר עדיף, א"כ אין זה סיבה לא לאומרו בברכת מעין שלש, לכו הוצרך למצא עוד טעם שברכת אחת מעין שלש אינו אלא קיצור של ברכות.

ובשם הגרי"ד סולובייצ'יק (מבוסטון) נאמר עוד טעם, והוא דשאני דין אזכרת שבת ויו"ט מדין אזכרת מעין המאורע בחנוכה ופורים, דבשבת ויו"ט נאמר דין אזכרה של קדושת היום בתפלה וברכת המזון, ואזכרה זו אינה מעצמה של הברכה ואינה בכלל טופס הברכה דענין אחר הוא, דהויא חלות קיום אזכרה בפני עצמה. משא"כ בחנוכה ופורים הזכרת מעין המאורע אינה קיום בפני עצמה כדין האזכרה בשבת ויו"ט, אלא חלק מעצם ברכת הודאה, דעל גופה של הברכה נתוספת הודאה אחרת של חנוכה ופורים.

ולכן בברכה אחת מעין ג', בשבת ויום טוב האזכרה הויא קיום בפני עצמה של אזכרת קדושת היום בתפלה ובברכת המזון ולפיכך אמרינן דאומרו גם בברכה אחת מעין שלש, משא"כ לגבי על הניסים בחנוכה ופורים שהוא חלק מעצם טופס הברכה, י"ל דמשו"ה השמיטוה מברכה אחת מעין ג', דמכיון דבברכה אחת מעין ג' אינו מזכיר אלא חלק מברכת הודאה דברכת המזון, דאינה אלא מעין שלש, כמו כן השמיטו הזכרת על הניסים כמו שהשמיטו שאר טופס הברכה.